

Branko Đerić¹

REALNI SEKTOR PRIVREDE U SVJETLU UTIHNULE GLOBALIZACIJE, MODERNIZACIJE I PARADIGME ODRŽIVOG RAZVOJA

Apstrakt: Retrospektivni pogled, kroz čitavo tranziciono vrijeme od 1989 godine do danas, pokazuje da realni sektor privrede tzv. Zapadnog Balkana, a prije svega Bosne i Hercegovine, nije imao odgovarajući tretman, niti mu je posvećivan pravi značaj. Oči vladajućeg establišmenta, pa i nauke, bile su uprte, prije svega, ka privatizaciji i finansijskom sektoru. Budžeti su imali značajne socijalne i klijentelističke ciljeve i zadatke, više u funkciji vlasti, a manje ekonomskog razvoja. Usljed toga izostala je pravovremena kompleksna modernizacija privrede, pogotovo, stvaranje proizvodnih radnih mjesta. Regionalne disproporcije otišle su dotle da su pojedine velika prostorne cjeline ekonomski slomljene i demografski ispražnjene. Regija Zapadni Balkan, usidrena u zoni zastoja i privredne stagnacije, sa još uvijek niskim stopama privrednog rasta, mogla je samo pogledom da isprati vladajuće trendove u svjetskom razvoju, a ne da ih i kvalitetno implementira u svoje razvojne planove i programe. Mnoge povoljne okolnosti u svjetskom razvoju, karakteristične za koju deceniju unazad, nisu iskorištene (lakše povezivanje i integrisanje u svjetsku privredu, internacionalizacija proizvodnje i razvoja, niske kamatne stope, EU fondovi, itd.), a i danas nesporno se dočekuju zaokreti koje prave globalna i svjetske regionalne privrede, sa puno težim uslovima privređivanja i sa mnogo više nepoznanica, rizika i nezvjesnosti. Dinamičan ekonomski razvoj i bolja budućnost realnog sektora – proizvodnje roba i usluga, tržišta rada i drugih proizvodnih inputa moguće je očekivati samo uz hrabro liderstvo u politici i privredi usmjereno na izgradnju inovativnog ekonomskog sistema, te na novi model razvoja i krupne promjene u upravljanju razvojem, kao i na nove sektore, tj. "novu ekonomiku" utemeljenu na paradigmi održivog razvoja, 4.0 industriji i visokim tehnologijama, i sve to podržano institucionalnom modernizacijom, vrhunskim obrazovanjem i nezavisnom naukom. Rad će se, uglavnom, baviti navedenim problemima.

Ključne riječi: renta, civilno društvo, planiranje i tržište, neoliberalizam, globalizacija, nova ekonomika, naučointenzivne grane, nova industrijalizacija, modernizacija, diverzifikacija, zeleni rast, industrijska politika, novi „crni labudovi“ (izazovi i prijetnje), konkursno pravo, vašingtonski i moskovski konsenzus, ekonomija ponude, supstitucija uvoza, realni sektor

THE REAL ECONOMIC SECTOR IN THE LIGHT OF THE FADING GLOBALIZATION, SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODERNIZATIONS AND PARADIGMS

Abstracts: A retrospective look, throughout the transition period from 1989 to the present, shows that the real economy sector in the Western Balkans, mostly in Bosnia and Herzegovina, did not have the proper treatment, nor was it given any real importance. The attention of the governing establishment, including science, was primarily directed towards privatization and the financial sector. Budgets had significant social and clientelistic goals and objectives, more in the function of government and less economic development. As a result, there was no timely complex modernization of the economy, especially job creation. Regional disproportions have gone so far that some large territorial units have been economically broken and demographically vacated. Many favourable circumstances in the world development, characteristic of the last few decades, have not been used (easier integration and integration into the world economy, internationalization of production and development, low interest rates, EU funds, etc.), and even today, the turnarounds that make global and global regional economies, with much more difficult economic conditions and with many more unknown risks and uncertainties, are unprecedented. Dynamic economic development and a better future for the real sector – production of goods and services, labour markets and other product inputs can only be expected with the courageous policy and economy focused on building an innovative economic system and on a new model of development and major changes in development management, as well as on new sectors, i.e. a "new economy" based on a sustainable development paradigm, 4.0 industry and high technology, all backed by institutional modernization, cutting-edge education and independent science. The paper will mainly address these issues.

Keywords: rent, civil society, planning and market, neoliberalism, globalization, new economics, science-intensive branches, new industrialization, modernization, diversification, green growth, industrial policy, new „black swans“ (challenges and threats), competition law, Washington and Moscow consensus, supply economics, import substitution, real sector

¹ Ekonomski fakultet Pale ✉ branko48@teol.net

UVOD

Savremeno doba donijelo je sa sobom mnogo štošta, i dalekosežno pozitivnog, ali i negativnog. Čovjek postajući globalna, bolje rečeno geološka sila, nerijetko gubi kontrolu nad sobom i pravi pustoš u, na, i oko naše tzv. Plave planete. Mnogi vrsni svjetski filozofi i naučenjaci su već davno upozorili na to da je čovjek krenuo krivim putem (Emil Sioran i drugi).² Za jednu naciju nema goreg problema nego kad se izgubi sposobnost za proizvodnju. Nema opasnijeg stanja, i reći ću i zla, kao kad nemaš svoju privredu. U zemlji bogatoj prirodnim komponentom razvoja (prirodni resursi i prirodni uslovi), finansijski sektor može predstavljati dobar motor razvoja, ali ako je utemeljen na dobrom, manje ranjivom realnom sektoru. Mi smo sve to izgubili iz vida. Lako upadamo u "zamke razvoja": u velika kreditna zaduženja, visoke javne dugove (i onaj od 20- 30% BDP je veliki problem ako nemaš čime da ga vraćaš i servisiraš), tehnološku dekadenciju, staromodnost i zatupljenost, nerazumjevanje tokova razvoja u svijetu pa ti sve liči na "crne labudove", tj. na nešto neočekivano i iznenadno. Skoro pa bi se moglo zaključiti da su naši stari prapra-precima imali bolje senzore, bolja osjetila za rizike i opasnosti koje dolaze iz budućnosti, od nas danas. Oni sebi nisu dozvolili da upadnu u zamku i ostanu vječni divlji lovci, divlji ljudi i počeli su, s izumljenom vatrom da kuvaju hranu, pripitomljavaju životinje i jačaju svoje proizvodne snage, da siju žitarice, dakle, da proizvode. Od tada se ta istorijska epoha zove- civilizacijom, kao specifična i viša vrsta kulture.

Sve ovo navodim da izrazim svoje mišljenje da je realni sektor i sa njim povezani problemi (štednja resursa, ekologija, demografija, zaposlenost i tržište rada, tehnološki progres, inovacije, ravnomjerni regionalni razvoj, zaustavljanje propadanja periferije, pogubnost sirovinskog izvoza...) uistinu - centralna tačka agende našeg vremena, kako za Bosnu i Hercegovinu (BiH), tako i za Regiju kao cjelinu.

U BiH pa i u Regiji kao cjelini, pravi, tj. krupni ekonomski problemi su po pravilu razvojni problemi. Među razvojnim problemima prioritetno se ističu- problemi realnog sektora. To su problemi ogromne kompleksnosti, duboke složenosti i specifične strukture, koji traže velike napore, velika sredstva i dugo vrijeme za rješavanje. Uz to, treba znati da je dobra privreda je samo ona privreda koja raste na krilima vlastite proizvodnje roba i usluga, drugim riječima na krilima domaće agregatne tražnje (apsorpcije) i neto eksporta.

U izradi ovog rada pošlo se od **hipoteze** da proizvodnja, odnosno realni sektor u zemlji tranzicije na niskom nivou razvoja, kakva je Bosna i Hercegovina, ne zavisi samo od finansijskih resursa, nego i od nekih drugih važnijih činilaca. Zato će trebati, na narednim stranicama ovog rada, dobro osvijetliti razvojnu stvarnost zemlje, pregledati njenu aktuelnu statistiku i ekonomske pokazatelje i doći do tih faktora i ograničenja razvoja, i podrobnije ih objasniti koristeći standardnu naučnu metodologiju primjenjivu u sferi ekonomskih istraživanja.

1. RAZVOJNI POTENCIJALI BIH I RAZVOJ REALNOG SEKTORA

Posmatrano čak i sa male visine metodološke orbite primjetiti će se paradoksalna situacija: da BiH ima značajne prirodne resurse i povoljne prirodne uslove, kao i druge faktore za razvoj realnog sektora, ali je izostala potrebna privredna aktivnost i razvoj realnog sektora. Nasuprot tome, finansijski sektor BiH je bezbjedan, siguran, stabilan i dobro kapitalizovan, ali ima putanju kretanja koja nije od najveće koristi za proizvodnju i realni sektor u zemlji.

Evo nekih karakterističnih podataka:

- Bosna i Hercegovina ima izrazite prednosti za razvoj, jer je u blizini EU tržišta, ima svoju energiju, agrarnu i industrijsku tradiciju, i vjekovnu zagledanost u evropske vrijednosti, i Evropu na Istoku i Evropu na Zapadu,
- U cjelini gledano Bosna i Hercegovina je tzv. ekonomski isplativa teritorija, jer je, saglasno teoriji Šateljea, smještena mahom u koordinate do dvije hiljade metara nadmorske visine (2000 m N/M) i prosječnih temperatura do - 2 stepena Celzijusa, omogućujući konkurentnu privrednu djelatnost.³

² Vidi radove Emila Siorana: "O nedaći biti rođen", "Zli demijurg", "Krik Beznada", "Razgovori".

³ Poređenja radi 2/3 Rusije, sem njenog evropskog dijela, je izvan tih koordinata, što znači ima teže uslove privređivanja i nije konkurentno.

- BiH ima nešto prirodnih resursa i prirodnih uslova koji limitiraju razvoj, ili imaju neutralno značenje za razvoj. No, malo ih je te klase. Najveći dio njih imaju stimulatивно –podsticajno značenje za privredni razvoj. Preko 50% teritorije zemlje je poljoprivredno zemljište, čak obradivo poljoprivredno zemljište. Dok Nizozemska ima 0,16 ha zemljišta po glavi stanovnika, Republika Srpska ima 0,90 ha, dakle skoro hektar po stanovniku. Velika je to razlika u najvažnijem prirodnom resursu, značajnom za suverenu politiku u proizvodnji hrane. Razumije se, i za one koji hoće da rade.⁴ Od drugih prirodnih bogastava treba istaći da BiH ima najveći rudnik Boksita u Evropi (Milići, Srebrenica), vodotok Drinu kao najveći neiskorišteni hidro energetske resurs u Evropi (29 projektovanih hidrocentrala u vremenu SFRJ), velike zalihe pitke vode – među vodećim zemljama Evrope, treći je revir u Evropi pogodan za rast šuma. i struktura šuma BiH je dobra, ekonomski vrijedna, mada su njene šume još uvijek po otvorenosti (km puteva na 1000 ha) dva-tri puta manje otvorene nego šume u EU.

Radni resursi BiH, gledano sa aspekta radnog tržišta i proizvodnje, takođe, nisu zanemarljivi, mada u pogledu znanja, vještina, radnog iskustva, životnog obrasca, diskriminacije žena, uposlenosti, radne aktivnosti, i strukture, itd. ima dosta otvorenih problema. Smatra se da bi samo podizanje ekonomske ravnopravnosti žena, danas, moglo podići nivo BDP za blizu 20%.⁵ Generalno gledano, riječ je o stanovništvu za koje se kaže da je specifično obrazovano – “obrazovano ali ne radi” i “obrazovano da ne radi”. BiH ima danas oko 250 km autoputeva, preko 1000 km željezničke pruge, luke i aerodrome, visoku penetraciju fiksne i mobilne telefonije i interneta, i značajnu ostalu meku infrastrukturu. Energetski sektor ima potencijal na bazi toga da BiH mogla postati prvi, tj. najveći regionalni proizvođač električne energije i izvoznik struje. Važno je istaći ovdje posebno važnu stranu ovog resursa – uravnoteženost hidro i termo energetske izvora (orijentaciono 50% : 50%). Prerađivačka industrija se polako diže, kao i građevinarstvo, koje oživljava u svim domenima: visokogradnja, niskogradnja, industrija građevinskih materijala, projektovanje i završni radovi u građevinarstvu. Sektori privrednih usluga (saobraćaj, trgovina, turizam, kreativna, itd.) imaju, takođe, značajan privredni potencijal. Isto važi za društvene djelatnosti, društvenu sferu: informatički sektor, obrazovanje, nauku, kulturu, zdravstvo i sl., mada ti potencijali zahtijevaju velike i brze reforme, investicije, evropsku valorizaciju. Nauka i obrazovanje, pogotovo, s obzirom na svoju učestalost, zastarjelost, neplodnost, tromost, i neke druge osobine.

Evo i nekih podataka koji govore o našoj privrednoj aktivnosti i stanju u realnom sektoru BiH:

- BDP je još uvijek ispod nivoa iz 1989. godine. Dakle, ista sudbina ostalih zemalja Regije,
- Industrijska proizvodnja se muči, a prognozirani privredni rast Svjetske banke i Direkcije za ekonomsko planiranje BiH) za 2020 godinu kreće se u rasponu od 2,8%- 3,8 % za ovu i sljedeće 2-3 godine,
- Produktivnost rada u proizvodnji je 3-4 puta niža od evropske,
- Reciklaža otpada: 3-5 % ukupnog otpada se reciklira, dok razvijene evropske zemlje postižu od 90-99 %,
- Struktura privrede odražava tipičnu nerazvijenu zemlju (vidi narednu tabelu) : relativno visoko učešće primarnog sektora, trgovine, a izuzetno nisko učešće prerađivačke industrije.
- SDI za prošlu godinu iznosile su nešto preko jedne milijarde KM
- Anemično preduzetništvo: MSP/ 1000 stanovnika < 10
- Kreditni rejting zemlje (S and P) je nizak : B+
- Gubljenje stanovništva nezaustavljivo teče: govori se o manjku oko ½ miliona stanovnika za poslednjih 6-7 godina. Novi snažni talas egzodusa krenuo je od 1. marta ove godine,
- Poslovni ambijent je daleko od ambijenta uporedivih zemalja. Neke zemlje registruju firmu za jedan dan, neke za nekoliko dana, a kod nas mjeseci prođu. Po” lakoći poslovanja” (Izvještaj Svjetske banke za 2020) BiH se nalazi na 90 mjestu od 190 skeniranih zemalja (osnivanje preduzeća- 184 mjesto, dobijanje građevinske dozvole- 173 pozicija, poreska politika 141 pozicija, itd.),

⁴ Ne gubimo iz vida da usljed manjka investicija u privatnom sektoru, a i niza drugih razloga i u BiH dolazi do napuštanja posjeda, degradacije i denudacije tla, kao i preusmjeravanja zemljišta iz primarne u sekundarne namjene – snižavajući ekonomsku vrijednost i alternativnu upotrebnu vrijednost zemljišta kao resursa.

⁵ Eto šanse za veliki skok naprijed. Smatra se da je Norveška svojevremeno izvela pravi skok u veličini BDP – ne zahvaljujući otkriću nafte u Sjevernom moru, kako se često misli, nego dajući ravnopravnost ženskom polu.

- Podaci za spoljnu trgovinu za 2019godinu: izvoz je pokazao pad od 3,17 %, uvoz se grčevito održava na visokom nivou, dakle u proporciji prema izvozu od približno 2:1 u korist uvoza, kako je to bilo decenijama unazad. Izvoz je iznosio oko 12 mlrd KM, uvoz oko 20 mlrd KM, deficit uvoz-I izvoz iznosio je oko 8 mlrd. KM. Glavni vanjsko-trgovinski partneri BiH su Njemačka, Hrvatska, Srbija, Italija i Austrija. Učešće viisoko-tehnološke robe u ukupnom izvozu kreće se između 2-3%. Oko 91% izvoza otpada na evropske integracije (EU, CEFTA, EFTA), a ostatak na svijet.
- Plate u Bosni i Hercegovini, pa i u Republici Srpskoj variraju, u prosjeku, u odnosu 1: 2,5 u korist finansijskih usluga. Prosječna januarska plata ove godine u Republici Srpskoj iznosila je 914 KM (47,6% tzv. sindikalne potrošačke korpe). Finansijska djelatnost i osiguranje imali su prosječnu platu 1430 KM, a najmanju platu građevinarstvo, tek 648 KM.
- Početkom marta CB BiH je registrovala 95.752 blokirana računa firmi,
- Stopa anketne nezaposlenosti BiH u 2019 godini iznosila je 15,7 % (13,6 % za muškarce, a 18,8 % za žene) Na dan 31.12. 2019 ukupno nezaposlenih je bilo 401.846. lica. Stopa nezaposlenosti je skoro pa dva puta veća od EU prosjeka, tri puta veća nego u Njemačkoj. Ali, i ovako niska, za naše uslove, ima zahvaliti egzodusima mladih ljudi na rad u inostranstvo.
- Per capita BDP BiH iznosi danas tek 1/3 evropskog prosjeka i biće nužne decenije da se taj evropski prosjek pri ovako niskim stopama privrednog rasta (3- 4 %) u BiH dostigne.

Tabela 1. Struktura bruto dodate vrijednosti po djelatnostima i BDP (u tekućim cijenama) u periodu 2008-2016. godina⁶

Djelatnost	Po godinama u %					
	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2016.
A Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov↓	7,34	7,19	6,90	6,86	6,24	6,37
B Vađenje ruda i kamena	2,01	2,02	1,93	2,21	2,28	1,90
C Prerađivačka industrija*↓	11,07	10,51	10,88	10,90	10,54	12,37
D Proizvodnja i snabdijevanje el.energijom, plinom, parom i klimatizacija↓	3,89	4,16	4,25	3,97	3,76	3,92
E Snabdijevanje vodom; Uklanjanje otpadnih voda, upravljanje otpadom te djelatnosti sanacije okoline	0,98	1,03	1,09	1,09	1,15	1,04
F Građevinarstvo↓	5,46	5,32	4,42	4,12	3,97	3,94
G Trgovina na veliko i malo; Popravka motornih vozila i motocikala*	13,12	12,78	12,98	13,02	13,33	13,51
H Prevoz i skladištenje	3,07	3,06	3,13	3,16	3,26	3,59
I Djelatnost pružanja smještaja, te pripreme i usluživanja hrane	1,98	2,00	2,09	2,02	2,05	1,96
J Informacije i komunikacije	4,52	4,73	4,67	4,72	4,77	4,38
K Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja↓	3,58	3,75	3,76	3,86	3,78	3,74
L Poslovanje nekretninama*	4,79	5,17	5,12	4,97	5,11	4,92
M Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	2,50	2,65	2,70	2,83	2,85	2,89
N Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	0,67	0,65	0,66	0,64	0,68	0,84
O Javna uprava i odbrana; Obavezno socijalno osiguranje*	8,73	9,68	9,16	9,24	9,21	8,15
P Obrazovanje	0,56	0,68	0,73	0,75	0,83	4,42
Q Djelatnost zdravstvene i socijalne zaštite	4,28	4,42	4,50	4,62	4,76	4,59
R Umjetnost, zabava i rekreacija	0,56	0,68	0,73	0,75	0,83	1,35
S Ostale uslužne djelatnosti	0,72	0,76	0,76	0,76	0,76	1,14
UKUPNO SVE DJELATNOSTI	83,74	85,34	84,47	84,62	84,72	85,01
FISIM (-)	2,73	2,78	2,71	2,85	2,75	2,55
BRUTO DODATA VRIJEDNOST BAZNE CIJENE	81,01	82,56	81,76	81,76	81,52	82,46
Porezi na proizvode i usluge i uvoz minus subvencije (+)	18,99	17,44	18,24	18,24	18,48	17,54
BDP u tržišnim cijenama	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Izvor: Agencija za statistiku BiH (2014), Bruto domaći proizvod prema proizvodnom i dohodovnom pristupu 2005-2012, Bruto domaći proizvod prema rashodnom pristupu 2007-2012, Sarajevo, februar 2014. godine, strana 38-41. Dostupno na: [http://www.bhas.ba/tematskibilteni/Tematski%20Bilten%20BDP%202005-2012.pdf]. Obrada autora.

*-najveće učešće u BDP ima dodata vrijednost stvorena u ovim djelatnostima

↓ - najveći pad bruto dodate vrijednosti imaju ove djelatnosti

⁶ Vidi rad, Return of Economy to the Moral Science Path, Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo, Issue 19/ 2019

Iz prednjih podataka može se zaključiti da stanje u privredi, pogotovo u realnom sektoru nije na nivou potreba zemlje i građana. Otezanje s ozbiljnim reformama u privredi još više je pogoršavalo situaciju. Fiskalni podsticaji preduzećima teretili su, stalno nanovo, poreske obveznike. Takođe, i eksperimentisanje s drugim ekonomskim politikama nije se pokazalo odmjerenim, niti pametnim. Fiskalna poluga, ponuda novca i kredita, i svjetsko tržište niskih kamata nisu se odrazili na prave rezultate. Zombi firme su godinama dobro plivale u takvom, za njih srećnom, poslovnom okruženju, sa slabom sanitarnom funkcijom tržišta. Tradicionalni kmetski položaj ekonomije u odnosu na politiku doveo je do toga da imamo privredu kakvu zaslužujemo. Kakvi ekonomisti, kakva elita, takva i privreda. Od privrede se, preciznije realnog sektora, proizvodnje, se sve više cijeni- i javna uprava, društvene službe, itd. Kod nas se država zadužuje, ima prednost u odnosu na preduzeća. U svijetu je to sasvim drugačije.

2. PARADOKSI U RAZVOJU REALNOG SEKTORA

Zadubljujući se u problem realnog sektora, posebno treba istaći to da naše društvo ne ispoljava potrebnu svijest o značaju proizvodnje i realnog sektora za život ljudi. Višedecenijska zatupljivanja minimizirala su značaj građanina i civilnog društva da se brinu o svojim interesima. Nema “trvenja struktura” potrebnih za razvojni dinamizam, a kad toga nema nema ni napretka, niti kretanja naprijed. Čak ni javna preduzeća nisu se pomjerila iz pozicije oslonca tzv. političkoj poziciji da vrši vlast, uljuljkana su, politizovana i partijski vođena prema “zoni gubitaka”, umjesto da pomažu tržišnoj privredi i vuku je naprijed.

Fenomeni “zarobljenih resursa” i “zarobljene države”, ili “zatvorenog društva” jedan su od simptoma takvog stanja.

Tranzicija sa politički upravljivim modelom privrednog rasta nije dala obećavajuće rezultate. Izgubili smo se između socijalizma i kapitalizma, kao Buridanovo magare između dva plasta, iako moramo biti svjesni da ti sistemi, ni jedan po naosob, nisu idealni. Ni do danas, a pitanje kad će i hoće li, nisu riješili svoje problem iz rođendanskih dana: kapitalizam pitanje socijalne pravde, a socijalizam- problem motorike razvoja i motivacije za rad. Nekritičko pljeskanje i aplaudiranje” nadležnim” i odgovornim vodi društvo u parazitizam i svakojaku krizu, pa i moralnu. Loše riješeno pitanje svojine(nelegitimna svojina) u nekim slučajevima i loše upravljanje, često ili bolje rečeno, po pravilu, vode u savremeno ropstvo.

Savremeni razvoj je pokazao da se ne može imati zdrav ekonomski rast i dobra privreda, a realni sektor pogotovo, ako ne “misliš globalno, a djeluješ lokalno”. Koliko smo mi razumjeli pad Berlinskog zida, kraj Hladnog rata, raspad komunističkog vojnog bloka, evropsko integrisanje, itd. je, svakako, interesantno pitanje u ovom kontekstu. i, posebno, njegove posljedice. Problem je i u tome što se i danas kod nas pokušava voditi privreda bez potrebne upućenosti u sve važne globalne i regionalne trendove u svijetu. Misli se ovdje prije svega na: globalizaciju koja, doduše, danas jenjava, klimatske promjene, demografske zakonitosti, migraciona kretanja, zeleni rast i očuvanje prirodnih resursa i prirodne sredine, urbanizaciju, regionalne disproporcije i pražnjenje prostora, infrastrukturno povezivanje velikih regiona, integrisanje Evrope i drugih kontinenata raznim “kanalima integrisanja”. Najčešće su to: SDI, vanjska trgovina, turizam, telekomunikacije, internet, mreže, tvrda infrastruktura, migracioni tokovi, studentski i drugi oblici “mladosti u pokretu”, itd.

Postojale su mnoge **prilike(šanse)** za brži i kvalitetniji razvoj realnog sektora, ali, nažalost, nisu iskorištene pravovremeno i na odgovarajući način. Treba spomenuti samo neke: Mehanizam 16+1, Put svile, Jadransko-jonska inicijativa, Dunavska strategija, razvojni projekti Evropskih fondova, prekogranična saradnja, regionalna saradnja, projekti evropskih i drugih banaka, itd. Proporcionalno neiskorištenim šansama i propuštenim mogućnostima rasle su opasnosti i rizici po svoju, domaću, privredu i društvo. Dansas prijete: starenje stanovništva (“bijela kuga”), tehnološki jaz, anemično preduzetništvo, neprestrukturirana preduzeća, disruptivne inovacije, nereformisane škole i univerziteta, eksterni dug i rastući spoljno-trgovinski debalans, propadanje sela i periferije, nezaposlenost, moralna dekadencija, nedomaćinsko ponašanje, korupcija, ekonomsko zaostajanje i sve skuplji razvoj u budućnosti, itd.

Nisu se izvukle ni odgovarajuće pouke iz prvih talasa globalizacije. Lomeći se između vašingtonskog i moskovskog konsenzusa, kasnilo se u traženju rješenja na bazi domaćeg, tj. regionalnog konsenzusa, uvažavajući specifičnosti Regije.

Zbog lošeg modela upravljanja (makromenadžmenta) godinama su se produkovali, i narastali, **paradoksi** razvoja i upravljanja od kojih su najznačajniji: veliki resursi- mala proizvodnja; postojanje objektivnih pretpostavki za proizvodnju- a mala zaposlenost, nizak izvoz i rastući dugovi; od uvoza ideja pa onda i kapitala došlo se danas dotle da će se uvoziti i rad. Za poslom i boljim uslovima života odlaze u inostranstvo i majstor i inženjeri i mladost. Privatizacija i drugi tranzicioni procesi nisu dali potrebne rezultate: kapitali i drugi resursi se našli nerijetko kod netalencata, realni sektor koji bi mogao nešto i da radi ugrožen je uvozom svega i svačega. Uz to ostao je bez novca, prema njemu novac i ne ide.

I čovjek, kao bazni subjekt razvoja se stropoštao u paradoksalnu situaciju da mu je život sve skuplji a njegova radna snaga, ljudski kapital sve jeftiniji pa mora da traži “obećane zemlje” i sretnija rješenja daleko od svoje zemlje.

Upoređujući ekonomske potencijale i rezultate privredne aktivnosti, kao i domete realnog sektora u nas, lako se da zaključiti da nešto nije u redu, da proizvodni sistem i drugi podsistemi ne funkcionišu kako bi trebalo. Stanje realnog sektora je najbolji “izvještaj o stanju nacije”, pogotovo kad zamire proizvođačka nacija kakva je naša. Gomilaju se problemi, ne rješavaju se. Od firmi, škola, do porodice. Pesimizam raste uz nabujalu i zamućenu ogromnu “rijeku neefikasnosti” i svakojake prljavštine i taloga u koju se dalje, cjelim tokom, slivaju sve slabosti našeg društva i privrede. Ostaje još samo, šahovskim rječnikom rečeno, šah- i mat.

Obrazovanje pravi kadar za emigriranje” trbuhom za kruhom”, nauka je podobro potonula, a morala bi da bude hrabra i odvažna, da je krasi duh slobode i istine i kao takva da bude u funkciji proizvodnje, građana i države. Kritikuje se, ponekad i nekritički, globalizacija, neoliberalizam, svjetska kretanja, trampizam... a očigledni problemi u svom dvorištu, tj. vlastitom društvu izmiču naučnom “oku sumnje”.

Po ekonomskim potencijalima Bosna i Hercegovina bi, kao uostalom cijela naša Regija, mogla biti malo “ekonomsko čudo, neki “mali tigar”, ali po svemu sudeći nema od toga ništa. Našem privređivanju i našoj privredi nedostaju vitamini, minerali, više svjetlosti... da bolje “lista” i bolje “cvjeta”. Svakako, odgovornosti ima i na strani institucija, države, građana i civilnog društva.

Paradoksalno je da se naša privreda danas, u eri umrežene ekonomije, “supersonične ekonomije”, razmaha inovacione djelatnosti, i novih paradigmi života i rada i privređivanja i dalje bavi bavi starim temama: ubjeđivanjem nadležnih, domaćeg naddruštva⁷ kako nije dobar poslovni ambijent, kako nisu odabrani dobri smjerovi razvoja, kako ima problema u makromenadžmentu, kako se loše upravlja, kako država jedne subjekte diskriminiše, a druge favorizuje... Sada se privredi prividaju Talebovi “crni labudovi”. Daleko od evropskog načina mišljenja, zakonitosti i shvatanja morala, efikasnosti vlasti, itd. postepeno se gubio razvojni tempo. Problemima su doprinosili i fiskalna i kreditna politika, politika uvoza i izvoza, proizvodnje, investicija, granske politike; drugim riječima cjelina ekonomske politike koja je bila spora i nije nalazila prave odgovore na probleme poslije Svjetske finansijske recesije 2008 godine pa sve do danas. Zato se danas društvo ne može pohvaliti privrednim poretkom, ekonomskom dinamikom, preduzetništvom i preduzetničkom kulturom, deregulacijom, regulacijom monopola, konkurentnošću...

Dakle, mnogo je izazova za našu privredu u budućem vremenu a najvažniji i dalje ostaju oni “dugog repa”, oni koji se odavno “vuku”: siroviniski karakter privrede, dominacija “proste” proizvodnje u strukturi privrede, nezaposlenost, tehnološka dekadencija, uvozna zavisnost, problematična vanjska i unutrašnja zaduženost, te nezaobilazne slučajnosti kao ekonomski moment na koji se uvijek mora računati.

⁷ Termin „naddruštvo“ Aleksandra Aleksandrovića Zinovjeva preuzeto iz knjige njegovih razgovora s Viktorom Kožemjakom „O Ruskoj katastrofi“, Informatika, Beograd, 2019.

3. NUŽNI ZAOKRET I- NA ČEMU SE MORA PRIORITETNO RADITI

O kojim je prioritetima , u funkciji obnove proizvodnje i razvoja realnog sektora, riječ?

3.1.Modernizacija privrednog poretka

Privredni poredak reflektuje mnoge manjkavosti. Nije dovoljno inkluzivan, gomila probleme, ima sporodejstvujuće i nekvalitetne institucije, kadrovski siromašne i bez potrebne vizije i liderstva. Uz to, nije demokratičan, pravedan(naročito za žene), efikasan i , prije svega, ne nagrađuje pošten rad. Sa stanovišta efikasnosti nije sposoban generisati značajnije stope privrednog rasta, inovacione prodore, konkurentnost, investicionu aktivnost i izvoz roba i usluga. Danas se posebno ističe po “ angažovanom” zaduživanju u inostranstvu i po performansama za uvoz svega i svačega. Svi njegovi privredno-sistemske mehanizmi, počev od mehanizma informisanja i koordinacije privrednih odluka (tržište, planovi), mehanizma donošenja biznis odluka, raspodjele i korištenja resursa i dohodaka, mehanizma nagrada i sankcija pa do mehanizma intervencije države u privredi, moraju se naučno preispitati da bi se učinio operativno sposobnim za izvršavanje svojih ustavnih i zakonskih funkcija i zadataka. To važi i za sve njegove podsisteme: cijene, institucije, preduzetništvo, upravljanje, obrazovanje, itd.

3.2. Zamjena modela razvoja i modela upravljanja

Dalje održavanje modela “sirovinske ekonomike” i stranog uvoza, na temelju izvoza sirovina i polufabrikata i međunarodnog zaduživanja , nije svrsishodno. Potreban je zaokret od sirovinske ekonomike ka modernizaciji i diverzifikaciji proizvodnje i njenoj socijalno-tržišnoj orijentaciji. Drugim riječima, ka socijalno orijentisanom inovaciono- naučointenzivnoj izvoznoj privredi.,

Promjene modela privrednog razvoja ka modernizaciji i inovacionom razvoju diktira nekoliko faktora: ekološki imperativi našeg vremena, preferencije sadašnjih ali i budućih potrošača , rastući nivo blagostanja, te zakonitosti razvoja nauke i tehnike, odnosno tehničkog progres..

Za prelaz ka novoj ekonomici bitno je osigurati četiri preduslova: konkurenciju uzetu uz diktat potrošača, kupaca, ma ko oni bili, eliminisanje privilegija, povećanu ulogu znanja i informacija u funkciji dubokih strukturnih promjena, kao i uloge, u toj istoj funkciji, ljudskog faktora(i građanina). Kako? Odgovor: putem civilnog društva na osnovama unapređenog sistema vrijednosti i većeg značaja čovjeka i njegovog prirodnog okruženja. Nedopustivo je da se prazne prostori, pustoše sela, da se ne investira u skladu s klimatskim promjenama, da se prirodna renta neracionalno koristi, da se deformiše tržište, itd.

Uz promjene modela razvoja posebno je značajno promijeniti i model upravljanja. Taj model upravljanja karakterističan je po nekoliko momenata.⁸Prvo , otimanje za vlast kao glavni oblik svojine. Drugo, tradicionalno se politika stavlja ispred ekonomije. Treće, bodu oči elementi despotije, odnosno tzv. azijskog načina proizvodnje(spoj ekonomske i političke vlasti). Otudenost vlasti I, nazovi, elita od naroda i proizvodnje, proizvođača, takođe bode oči. A naročito je karakteristično puzanje narodne sirotinje oko političkih partija , kao i mjesto i uloga korupcije, raznih marži, raznih privilegija i rente u sistemu makro i mikromenadžmenta.

Strategija razvoja, tj. strategija državnog upravljanja se piše, ali se u principu, ne sprovodi. Život teče po drugim pravilima. Dakle, strategija nije, u našim uslovima, opšte dobro, a trebala bi biti. O privrednim i drugim prognozama, analizama, dijagnozama, indikativnom planiranju, programima, monitoringu, tehnologijama upravljanja i efektima primjene istih ,da se ne govori. Ekonomska politika , kao izraz pameti i praktičnosti, odavno se, na adekvatan način, prestala baviti opštim napretkom, prestrukturiranjem privrede, faktorima razvoja, strategijama i politikama razvoja, paritetima cijena i dohodaka, socijalnim standardima, monopolima i nepravednom raspodjelom, vrhunskim ciljevima u obrazovanju, zdravstvu i ostalim oblicima javnih službi, bezbjednošću razvoja, itd.

⁸ Sličnost sa ruskim modelom nije slučajna. Vidi Prohorov A.P., Ruskaja modelj upravljenja, Eksmo ,Moskva, 2006

3.3. Strukturne promjene – put prema “Novoj ekonomici”

Već smo naglasili da je za prelazak na novi model razvoja, tj. na novi tip ekonomike, ma kako se ona danas zvala (inovaciona privreda, nova ekonomika, informaciona ekonomika, naučointenzivna ekonomika, održiva ekonomika, digitalna ekonomika, zelena ili niskougljenična ekonomika, postindustrijska ekonomika, itd.) treba napraviti otklon od eksportno-sirovinske privrede, koju danas imamo, ka modernizovanoj, diverzifikovanoj i inovacionoj privredi utemeljenoj na dubokoj preradi i boljem iskorištenju vlastitih sirovina i prirodnih i drugih resursa.

Nova ekonomika je privreda koja se bazira na ljudskom kapitalu, znanju i informacijama (čiste i digitalne tehnologije), i širokim strukturnim promjenama. Njeni su su prioriteti neke posebno važne grane (projekti) koje treba da obezbjede ekonomski i društveni progres, ali i zelenu Planetu na logici investiranja koje će omogućiti kompenzovanje previše trošenog, raubovanog prirodnog kapitala (gubici prirodnog kapitala) budućim rastom i efikasnom upotrebom ljudskog, i fiksnog i obrtnog, dakle, fizičkog kapitala.

Misli se, prije svega, na sve prerađivačke, naučno-intenzivne, visokotehnološke, i infrastrukturne grane i projekte zasnovane na čistim tehnologijama i novim materijalima i s najmanjim štetnim impaktom na prirodno okruženje. Takve investicije moraju da prate i velika ulaganja u nauku, obrazovanje, kulturu, zdravstvo, digitalizaciju i informatičku transformaciju, inovacione sisteme, i u finansijsku industriju i fondove specijalnih namjena. Smanjenje zagađenja, rast proizvodnje ekološke opreme, elektroautomobilske industrije, opadanje učešća sirovinskih sektora u BDP, rast alternativne energetike, rasta reciklaže otpada, ” zelenih “ radnih mjesta u mnogim oblastima, upućuju na to da je strategija smisljena, a privreda i model razvoja dobro usmjereni.

Prestrukturiranje privrede na osnovu paradigme nove ekonomike i, prije svega, čistih tehnologija, treba da teži ka tome da podigne nivo štednje ograničenih prirodnih resursa i zaštite prirodne sredine, nivo proizvodne i tehnološke efikasnosti, energoefikasnosti, efikasnosti- prinosnosti rudnih nalazišta, efikasnosti ekosistemskih usluga, tj. efikasnosti ekosistema u domenu šumarstva, agrara, turizma, itd. Područja digitalizacije i efikasnosti upravljanja takođe su važna. Važne su tu i političke i finansijske koristi i I mogućnosti koje nastaju iz doprinosa zemlje globalnoj borbi protiv negativnih posljedica klimatskih promjena u svijetu.

Čista tehnologija (clean tech) su glavno sredstvo i oslonac današnjeg i sutrašnjeg razvoja i razvojnih strategija. Uspješna ekonomija, bila zemlja (kao BiH) u krizi ili ne, ne može se zamisliti bez inovativnih rješenja čistih tehnologija. Zaostajanje na ovom području baca vas u zadnji dio kolone, a to znači sigurni gubitak u konkurentnoj borbi i gubljenje kompasa u uzburkanim morima globalnog okeana. Prema Pernick i Wilder u knjizi “Revolucija čistih tehnologija” pojam čista tehnologija označava ”svaki proizvod, uslugu ili process koji donosi upotrebljivu vrednost uz minimalno (ili nikakvo) trošenje resursa koji se ne mogu reciklirati i/ili istovremeno daje znatno manje otpodnih produkata u odnosu na klasična rešenja”.⁹ Glavnina čistih tehnologija uključuje solarnu energetiku, energiju vjetra, “ zelene zgrade, ,transport, inteligentne mreže, mobilne tehnologije, biogorivo i biomaterijale, filtriranje vode, uzeto zajedno s pripadajućim tržištima. Prema Pernicku i Wilderu, revoluciju čistih tehnologija pokreće tzv. šest C faktora (six C), a to su: troškovi, kapital, konkurencija, Kina, potrošači i klima.¹⁰

Pitanja korištenja prirodnih resursa, energije i materijala, zagađenja, i otpada, performansi proizvedenih proizvoda (od energije vjetra preko bioplastike, silicijumskih gorivih ćelija, biogoriva, nanomaterijala pa do, na primjer, hibridnih auta), troškova i cijena, te indukcije na upravljanje, privredu i razvoj ekonomike povezana su s poslovnim upravljanjem i ekonomskom politikom zemlje i njenim kvalitetom.

Kvalitet upravljanja i ekonomske politike može, međutim, da varira u širokom rasponu tako da može da pospješuje razvoj zemlje i ubrzava razrešenje njenih privrednih i ekoloških i drugih teškoća, a može biti skroz na suprotnoj strani- u svojstvu “tihog ubice” vlastite ekonomike.

Sve to zavisi od realnosti ciljeva i zadataka, koncepta, sredstava i instrumenata ekonomske politike i od znanja i odgovornosti stručnjaka za određena pitanja.

⁹ Ron Pernick, Clint Wilder, Revolucija čistih tehnologija, Komppjuter biblioteka, Beograd 2008, str.2-3

¹⁰ Ron Pernick, Clint Wilder, op. cit., str.5

3.4. Prilog za novu ekonomsku politiku

Ekonomska politika u našim uslovima našla je mnoga rješenja za jedan dio problema, ali je znatan dio privrednih i društveno-ekonomskih problema ostao neriješen. O tome je već dosta kazano na prethodnim stranicama. Za ubrzano osvajanje čistih tehnologija našli su primjenu: razvoj regionalnih centara čistih tehnologija, povećano investiranje u čiste tehnologije, tranzicija sa konvencionalnih energija na visoke tehnologije, stvaranje krupnijih fondova, uvođenje kaznenih poreza i naknada za zagađivanje prirodne sredine, javna osuda zagađivača i nemarnih korisnika prirodnih resursa, kazneni porezi povezani s bolestima zavisnosti u širem smislu riječi, trgovina C-kvotama ugljeničnih gasova, te razvoj šireg mehanizma čistog razvoja za tržišnu ekonomiju i globalnu ekoloogiju.¹¹

Konvencionalna(tradicionalna) ekološka politika predstavila se kao troškovno-intenzivna i praktično neefikasna što nameće potrebu za potpunijom zelenom i "niskokarbonskom privredom" i zelenim privrednim rastom. A to su već kompleksniji zadaci uključeni u strukturno tehnološku tranziciju privrede koji zahtjevaju efikasne mjere u domenu stvaranja, transfera-difuzije i korištenja inovacija, ekonomskih i pravnih instrumenata inovacione politike, preispitivanje indikatora održivog razvoja, konkursnog prava, monitoringa, i nadasve efikasnog, tj. podsticajnog, regulatornog i egzekutivnog državnog intervencionizma.

Međutim, i pored nekih rezultata u ekološko- zelenom domenu privrednog rasta, izostala su prava rješenja i mjere(stimuli, stimulansi) za dinamiziranje razvoja realnog sektora, privrednih usluga, društvenih djelatnosti. Uz to i adekvatnija rješenja za problem nove industrijalizacije, strukturnih prioriteta, supstitucije uvoza, regionalnosti nove industrijske politike i njene finansijske osnove, kao i rješenja za neke probleme privrednog poretka, probleme pravednosti i jednakosti, kvalitet inkluzivnih institucija, ulogu građanstva u ekonomskom i društvenom razvoju. Kod tih pitanja ekonomske politike valjalo bi razmisliti o instrumentariju u koji spadaju: temeljni dohodak, progresivno oporezivanje, stimulisanje preduzetničko-inventivnog i kreativnog rada, demonopolizacija ili limitiranje monopola, pa i državnog, u privredi, eliminisanje klijentelističko-ortačkog biznisa, itd.¹²

3.5. Vrhunsko obrazovanje

Kvalitet obrazovanja postaje biti odlučujući faktor tzv. supersonične privrede, tj. privrede 4.0 pa i 5.0 industrijske revolucije, koja je u svijetu tek počela. Pametna fabrika i tzv. čiste tehnologije zahtjevaju ne samo visokostručni inženjerski i digitalni kadar, nego i bar 40%- 45 % digitalno pismenog stanovništva osposobljenog da koristi inovativne tehnološke proizvode, kako masovne potrošnje, tako i proizvodne namjene. Od edukacije počinje svaka nada u bolje. Tim više, ako je, i kad je, edukacija naslonjena na nezavisnu nauku i brigu svih zainteresovanih činilaca. Savremeno obrazovanje, stoga, mora biti briga svih faktora: školstva, države, privrede, roditelja, civilnog društva. Ono mora permanentno nuditi (a za takvim obrazovanjem se mora i stvarati stalno potrebna tražnja) : znanje, kompetencije(vještine), kreativnost, konkurentnost, pripremljenost i iskustvo za rad kroz školovanje, izgrađen karakter. Kaže se u narodu: "znanje je imanje", ili "znanje je blagostanje". Proizilazi da ima smisla trošiti samo na sjajno (vrhunsko) obrazovanje, kao korelat 4.0 i 5.0 industrijske revolucije, od koga smo mi još daleko. Iz oba ova razloga obrazovanje se ne smije prepustiti samo profesorima ili profesorima i roditeljima. Današnji naši univerziteti, a naročito privatni i integrisani, imaju mnoge slabosti, koje im ne omogućavaju da adekvatno brinu o razvoju nauke, istraživačkog rada, talentima, logistici, saradnji s privredom, vlastitoj konkurentnosti, vidljivosti i sl. Pored boljeg "baznog znanja", svršenim visokoškolcima društveno-humanističkih usmjerenja, po mome mišljenju, nedostaju vještine poput vještine da se bude čovjek¹³, da se preuzme odgovornost, da se demokratski ponaša, vlada informatičkim tehnologijama i informacijom uopšte, vještine orijentacije u prostoru i vremenu(upućenost u društvo i život). Dalje, od posebne važnosti su i ove vještine: kritičko mišljenje, asertivnost, hrabrost, osposobljenost za dublje mišljenje, za permanentni rad na sebi, učenje na daljinu, istraživačka logika, sklonost čitanju i brzom čitanju,

¹¹ Ron Pernick, Clint Wilder, Revolucija čistih tehnologija, Komppjuter biblioteka, Beograd 2008, str.278.

¹² Vidjeti rad: Đerić Branko, Return of Economy to the Moral Science Path, Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo, Issue 19/ 2019

¹³ Vidi o tome : Žil Pajo, Veština biti čovek, Feniks Libris, Beograd, 2009

praćenju svjetskih trendova, diplomatičnost, itd. Za buduće ekonomiste posebno su važne informatičke, analitičke i programsko-projektne sposobnosti, komunikativne vještine, hrabrost (kaže se: "džaba znanje čovjeka kukavice") u investiranju, donošenju biznis odluka, te vještine koje pripadaju socijalnom, odnosno vrijednosno- orijentacionom bloku društvenih vrijednosti.

Tehnološki procesi u savremenom dobu neodvojivi su od velike mase podataka, u virtualne stvarnosti, "internet stvari", "oblaka" (cloud computing), "pametnih zgrada", pametnih gradova, kriptovaluta, kraufandinga, 3D štampača, robota, elektronske uprave, vještačkog intelekta, itd. Vještački intelekt podrazumjeva međusobno povezane: "neuronet", neuromreže, masovne podatke (Big Data), DNK kompjutere, optičke, kvantne i molekularne strukture, itd, a pod digitalizacijom- maksimalno iskorištavanje svih potencijala (procesi, proizvodi, platforme, upravljanje, servisi, i dr.) digitalnih tehnologija u raznim područjima života i biznisa. Digitalna i tržišna transformacija privrede traži stalne promjene u poslovnom mišljenju, upravljanju, inovacijama, promjene u biznis modelima, obrazovanju partnera, kupaca, dobavljača i sl., odnosno promjene u sva tri digitalna sektora (ljudi, digitalni procesi, digitalni proizvodi). Digitalizacija tržišne privrede i njene tržišne transformacije nosi niz pozitivnih, ali i čitav splet potencijalno negativnih posljedica. U pozitivne učinke spadaju: uticaj na rast efikasnosti i produktivnosti rada, pojednostavljenje svih ekonomskih procesa i planiranja. Tu su dalje: automatizacija proizvodnje i standardizacija, puno iskorištenje interneta i čovjeka, minimiziranje birokratizma, šira vidljivost posla i rada, isl.. Među rizicima koje je donijela globalizacija i digitalizacija treba spomenuti, naročito, one koji se odnose na prijetnje po suverenost zemlje koje mogu stvoriti hakeri na primjer, porast nezaposlenosti usljed povećane upotrebe robota, stvaranje linearne logike i mašinskog ili tzv. ("klipnog") mišljenja kod djece i omladine sa potencijalnim gubljenjem njihove prirodnosti i individualnosti, itd. Ovdje možemo dodati i specifične digitalne bolesti kao što su alkoholnost, nikotinizacija, zavisnost, depresija, gastritis, bolesti digestivnog trakta, povišeni krvni pritisak, dijabet-2, masnoće u krvi, itd.

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu sve prethodno kazano, statističke i druge analitičke podatke i informacije, koji opisuju stanje privrede Bosne i Hercegovine, vidljivo je da je položaj finansijskog sektora zemlje u puno boljoj situaciji u odnosu na položaj realnog sektora privrede. Poznato je da je BiH imala veliku međunarodnu finansijsku pomoć. Slivala su se i ogromna sredstva u vezi sa stranim direktnim investicijama (SDI) bilo grinfeld, bilo braunfeld karaktera investiranja. Zemlja je imala i nešto svog domaćeg kapitala, štednju stanovništva i dijasporu važnih za investiranje u realni sektor privrede, ali do tog ipak nije došlo u većoj mjeri. Dakle, tvrdnja standardne teorije (neoklasika) da je za razvoj bitna akumulacija kapitala i da razvoj zavisi prvenstveno od raspoloživosti kapitala, ne stoji. Privredna praksa potvrđuje značajniji uticaj tzv. Drugog kanona, koji afirmiše neke druge faktore i preduslove osim finansijskih. Pokazalo se u BiH da je razvojni proces bitno usporavan i ometan nedostatkom političke volje, privrednim sistemom i ekonomskom politikom, nedostatkom poslovnih ideja i projekata, kao i specifičnim interesima elita, modelom razvoja i upravljanja u zemlji. A sve to, produkujući mnogobrojne neravnoteže i paradokse. Usljed sinergije u djelovanju tih problema, gubilo se dragocjeno ekonomsko i razvojno-ekonomsko vrijeme, propuštane šanse u razvoju, a gomilanje problema tjeralo ljude u migracije i selidbu iz zemlje u inostranstvo. Nivo ekonomskog razvoja BiH tek se sada poslije 25 godina od rata 1992-95 približava nivou razvijenosti iz predtranzicionog doba (1989).

Ekonomski potencijali i agregatni pokazatelji privredne aktivnosti i realnog sektora su u velikoj disharmoniji. Danas je jasno, čak kada je utihnula globalizacija, i njeni talasi se smanjili, da drugog izlaza nema nego se vratiti na evropski put i modernizaciju privrede, digitalnu transformaciju i put održivog razvoja.

U funkciji takvog kretanja nužno je zamjeniti privredni poredak, napraviti zaokret od sirovinke ekonomike ka modelu inovaciono-naučno-intenzivne i eksportne ekonomike (tzv. "Nova ekonomika"), ubrzati prestrukturiranje privrede u tom pravcu, oslanjajući se na novu ekonomsku politiku, nezavisnu nauku i vrhunsko obrazovanje. Čiste tehnologije i modernizovane klasične tehnologije, u sklopu eksportne i antiimportne strategije, trebaju biti naš odgovor na mnogobrojne izazove savremenog doba. Među tim izazovima su, ne računajući Talebove "crne galebove" (slučajni faktori), i rast nezaposlenosti, vanjskog i unutrašnjeg duga, trgovinski deficit, tehnološka dekadencija, kao najvažniji, ali i demografsko praznjenje prostora i emigriranje, strani

migranti, globalizacija, urbanizacija, klimatske promjene, zeleni rast ,obezvređivanje proizvodnje i poštenog rada, stradanje sela i seoske periferije, reindustrijalizacija, popravljane imidža u svijetu ,itd.

Strategija razvoja i ekonomska politika se moraju potvrditi kao opće dobro ,a ne ubice vlastite ekonomije.

LITERATURA

- Bobilev S.N., Zaharov V.M. 2011. Modernizacija ekonomiki i ustojčivo razvitie, Ekonomika M.
- Bostrom, Nick. 2018. Superinteligencija, Akademska knjiga., Novi Sad
- Čang, Ha Džun. 2019. Ekonomija, Vrt., Beograd
- Centralna banka BiH. Bilten za 2015, 2016, 2017, 2018, Sarajevo
- Đerić, Branko. 2019. Return of Economy to the Moral Science Path, Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo, Issue 19/ 2019
- Frankopan, Piter. 2006. Novi putevi svile, Laguna, Beograd
- Greenfield, Susan. 2018. Promjene uma, Školska knjiga, Zagreb
- Hopper, Paul. 2013. Understanding Development, Polity Press
- Keze Kristof. 2016. Silicijumska dolina, Laguna, Beograd
- Kobek, Jarett. 2019. Ja mrzim internet, Buy book
- Kulakov M.V, Osmova M.N. 2016. „Vlijanie mirovogo finansovogo krizisa na innovacionnie processy v zarubežnih stranah i Rossii, Prpspekt, Moskva
- Lazović, Vujica, Đuričković Tamara. 2018. Digitalna ekonomija, Autorsko izdanje, Cetinje
- Lenčuk E.B. 2016. Novaja promišlennaja politika Rosii, Aleteja, Sankt Peterburg
- Maršal, Tim. 2019. Zatočenici geografije, Laguna, Beograd
- Pajo, Žil. 2019. Veština biti čovek, Feniks Libris., Beograd
- Parker, Geoffrey, Marshall Alstyne, Sangeet Choudary. 2016. Platform Revolution. W. W. Norton & Company
- Pavlov M. J. 2013. Economics of Nano-technologies, Moscow University Press
- Pernick, Ron, Clint Wilder. 2008. Revolucija čistih tehnologija, Kompjuter biblioteka, Beograd
- Pinker, Stiven. 2019. Prosvećeni svet, Laguna, Beograd
- Prohorov A.P. 2006. Ruskaja model upravljenja, Eksmo, Moskva
- Rodžers, Dejvid L.. 2019. Vodič kroz digitalnu transformaciju, Finesa, Beograd
- Saks, Džefri 2014. Doba održivog razvoja. Sl glasnik, Beograd
- Saks, Džefri. 2012. Cena civilizacije, Institut Gajdara, Moskva
- Šaputije, Žorž, Frederik Kaplan. 2019. Čovjek, životinja i mašina, Vulkan, Beograd
- Schwab, Klaus. 2017. The Fourth Industrial Revolution, World Economic Forum
- Schwab, Klaus. 2018. Tehnologii četvrtoj promišlennoj revolucii, Bombora, Moskva
- Sioran, Emil. 2001. Oktoih, Podgorica
- Sioran, Emil. 2013. O nedaći biti rođen, Naklada jesenski i Turk, Zagreb
- Sioran, Emil. 2010. Razgovori, Dereta, Beograd
- Sioran, Emil. 2019. Zli demijurg, Dereta
- Taleb, Nassim. 2009. Crni Labud, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
- Thirlwall A.P. 2011. Economics of Development, nine edition, Palgrave McMillan
- Tirol, Žan. 2019. Ekonomija za opšte dobro, Akademska knjiga., Novi Sad
- Tverdinin N.M. 2013. Obščestvo i Naučno-tehničeskoe razvitie, Juniti/Unity, Moskva
- Vinej Lal, Ašis Nandi. 2012. Budućnost znanja i kulture, Clio, Beograd
- World bank Group. 2019. Zapadni Balkan, izvještaj br. 16, Jesen 2019. Godine
- Zinovjev A.A. 2019. O Ruskoj katastrofi (razgovori s V.Kožemjakom), Informatika, Beograd

